

τὴν ὁδὸν τῆς γνώσεως ἀπὸ ἄλλας τὰς δυσκολίας, εἰς ὅσας κινδυνεύουν νὰ προσκρούουν τὰ βήματα τοῦ παιδίου, τὰ κλονούμενα ἔτι καὶ ἀσταθῆ.

Γ'. Ἐπίδρασις τοῦ Πεσταλότιου. Ἐορταί τῆς ἐπετείου τῆς γεννήσεώς του. — Ἄμεσος ἐξάπλωσις τῶν ἰδεῶν του. — Ἐπίδρασις εἰς Γερμανίαν, Ἰσπανίαν, Δανίαν, Ἀγγλίαν, Γαλλίαν καὶ Ἀμερικὴν. — Ὁ Πεσταλοτισμὸς καὶ οἱ καρποὶ του εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. — Πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου του.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Πεσταλότιου ὑπῆρξε καταπληκτικὴ. Εἴκοσιν ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του, 12 Ἰανουαρίου 1846, ἐωρτάσθη εἰς πενήντα ἐννέα πόλεις ἐλθετικὰς καὶ γερμανικὰς ἢ ἐπιτηρῆς τῆς γεννήσεώς του· ἠδύνατο δέ τις τότε νὰ διακρίνη ἐκ τῆς συρροῆς, τῆς προθυμίας καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῶν συνελθόντων πόσον διαρκῆ καὶ βαθεῖαν ἐπίδρασιν εἶχεν ἀσκήσῃ ἐπὶ τῶν πνευμάτων καὶ πόσον αἱ ἰδέαι του εἶχαν διασπαρῆ καὶ καρποφορήσῃ εἰς ὅλην τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην. Δὲν ἠπατάτο λοιπόν, ὅτε ἔγραφεν: «Οἱ τρόποι τῆς μεθόδου μου θ' ἀπολεσθοῦν, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τὸ ζωογονοῦν αὐτὴν θὰ ἐπιζήσῃ.» Ὁ κυριώτατος διοργανωτὴς τῆς ἐπιμνημοσύνου ἐκείνης τελεστής, ὁ περίφημος διευθυντὴς τοῦ διδασκαλείου τοῦ Βερολίνου Δεϊστερβέγ,

τὸν ἐξύμνησε διὰ πανηγυρικοῦ λόγου καὶ ἀπέδωκεν εἰς τὸν Πεσταλότσην τὴν τιμὴν τῆς συντελεσθείσης προόδου. «Τὸ ἔργον του, ἔλεγε, κατέστη τὸ θεμέλιον τῶν δημοσίων σχολῶν τῆς Γερμανίας».

Ἄλλὰ καὶ ζῶν ἔτι ὁ Πεσταλότσης εἶχε παρκαστῆ εἰς τὴν θριαμβευτικὴν διάδοσιν τῆς διδασκαλίας του. Ἐλέχθη, ὅτι καλλίτερον ἐπετύγγανεν αἰεὶς τὸ ν' ἀναπτύσσει ἰδέας παρά ἀνθρώπους.» Ἄλλὰ τί εἶναι λοιπὸν ἢ λεγῶν ἐκείνη τῶν μαθητῶν, τῶν ὁποίων διέκρινε τὴν κλίσιν, τοὺς ὁποίους ἐξεπύρωσε διὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ του καὶ ἐξέπεμψεν εἰς ὅλας τὰς χώρας νὰ διασπείρωσι τὴν πεσταλότσειον ἰδέαν; Ἦρκαὶ ἐνίοτε ἀπλῆ συνέντευξις, ὀλιγόωρος συνομιλία, διὰ νὰ γοητεύσῃ ἀδιάφορον ἐπισκέπτην καὶ νὰ τὸν μεταβάλλῃ εἰς νέον ἀπόστολον. Τοῦτο π.χ. συνέβη εἰς τὸν νεαρὸν γερμανὸν βαρῶνον Ῥεννεκάμπ, ὁ ὁποῖος μετὰ τινα ἐπίσκεψιν εἰς τὸ Ἰθερδὸν τὸ 1808, γενόμενος δεκτὸς εἰς τὰς αἰθούσας τῆς Καρ Στάελ, ἐπλεκε τὸ ἐγκώμιον τοῦ Πεσταλότση. Τὸ ἀκροατήριόν του κατεθέλχθη, ἡ δὲ προσεκτικώτερον ὄλων ἀκροασθεῖσα Καρ Στάελ ἀπεφάσισεν ἐκ περιεργείας νὰ ἐπισκεφθῇ τὸ Ἰθερδόν, διότι βαθεῖαν ἐντύπωσιν τῆς ἔκαμεν, ὅτι ὁ Πεσταλότσης σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς ἔθετεν ὄχι τὴν ἀπόκτησιν γνώσεων, τὸ ὁποῖον ἐθεώρει ὡς ἀπλοῦν μέσον, ἀλλὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νοῦ. Ἐγραψε λοιπὸν πλὴν ἄλλων πρὸς τὸν Πεσταλότσην, πρὶν τὸν ἐπισκεφθῆ: «Ἐπίσθη, ὅτι αἱ μέθοδοί σας δύνανται νὰ φέρουν τὴν εὐτυχίαν εἰς τοὺς πλείστους ἐκ τῶν ὁμοίων σας καὶ ἰδίως εἰς τοὺς δυστυ-

χεστάτους καὶ τοὺς πλέον ἐγκαταλειμμένους ἐκ τῶν ἀνθρώπων».

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Πισταλότση ἐξηπλώθη πρὸ πάντων εἰς τὴν Γερμανίαν. Ἡ Σαξονία καὶ ἡ Βυρτεμβέργη εἰς αὐτὸν ὀφείλου ἐν μέρει τὰς προόδους τῶν σχολείων των. Βύδαμεν δὲ ἤδη ποῖοι δεσμοὶ τὸν ἦνωσαν μετὰ τὸν Ἐρβαρτον, ὡς καὶ μετὰ τὸν Φίχτε, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ γοητευθῆ ὑπὸ παιδαγωγικῆς, ἐπιδωκούσης πρὸ πάντων τὴν μόρφωσιν τῆς ἀτομικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο εἰς τοὺς δημοσίους λόγους του, ὅτε μετὰ τὴν παρὰ τὴν Ίεναν ἦτταν (1) ἡ Πρωσσία ἐπεχειρεῖ τὴν ἀναμόρφωσιν τῶν σχολείων της, ἐχαιρέτιζε τὸν Πισταλότσην ὡς αὐτὸν ἄνδρα, ὁ ὁποῖος ἐχειραφέτησε τὴν παιδαγωγικὴν ἀπὸ τὴν τυπικότητα καὶ τὴν ἐμπειρικότητα, διὰ νὰ τὴν θεμελιώσῃ ἐπὶ τῶν φιλοσοφικῶν νόμων». Δι' ἰδιαιτέρας δ' ἐπιστολῆς συνίστα εἰς τὴν γυναικὰ του τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Ἐπιστολῶν πρὸς Γέονερον διὰ τῶν ἐξῆς: «Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ἀγωγῆς εὐρίσκω ὡς τὸ ἀληθὲς φάρμακον τῶν πόνων τῆς ἀσθενούσης ἀνθρωπότητος καὶ τὸ μόνον μέσον νὰ τὴν καταστήσῃ ἱκανὴν διὰ νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἰδικὴν μου φιλοσοφίαν.» Καὶ αὐτὸς ὁ Φραϊδελ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς εἰς τῶν θαυμαστῶν τοῦ Πισταλότση. Δύο φορές εἶχεν ὑπάγη εἰς τὸ Ὑβερδόν, τὴν δὲ δευτέραν φοράν διέμεινεν ἐπὶ δύο ἔτη μετὰ τρεῖς μαθητάς,

(1) Βλ. σελ. 27 τοῦ ἀρ. 10 α' Π. Εὐρώπης ὑπὸ Π. Καρολίδου.

τούς ὁποίους συνώδευσεν εἰς ἄλλα τὰ μαθήματα τοῦ ἐκπαιδευτηρίου. Τὸν μέλλοντα δημιουργὸν τοῦ νηπιακοῦ κήπου ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ προσελκύσῃ ἰδιαίτερα τις συμπάθεια πρὸς τὸν ἰδρυτὴν τῆς δημοτικῆς σχολῆς, ἡ ὁποία εἶναι συνέχεια τοῦ νηπιαγωγείου.

Ἐκ τῆς ὠθησεως, τῆς δοθείσης ὑπὸ τοῦ Πεσταλότση εἰς τὴν γερμανικὴν ἐκπαίδευσιν, προῆλθε πλῆθος σχολῶν καὶ ἐκπαιδευτηρίων, ἰδρυθέντων κατὰ τὸ πρότυπον ἐκείνου. Ὡς σπουδαιότατα δὲ ἀναφέρομεν τὸ ἐν Βερολίνῳ καὶ τὸ ἐν Φραγκφούρτῃ, ὅπου ἐδίδαξε καὶ ὁ Φραιβέλ. Τὸ 1808 ὑπουργὸς τῆς Βυρτεμβέργης ἔγραψεν: «Ὁ βασιλεὺς ἔγεινε Πεσταλοτσιστῆς ἀπὸ τὴν κεφαλὴν ἕως τοὺς πόδας.» Ὅτε δὲ τὸ 1809 ὁ παλαιὸς τοῦ Πεσταλότση φίλος Νικολόβιος διωρίσθη διευθυντῆς τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τοῦ πρῶτου βασιλείου, ἐπεκαλέσθη τὴν σύμπραξιν τοῦ Πεσταλότση: «Ἐλθέ νὰ μας βοηθήσης, ἔγραψεν, ὅ,τι ὠνευροπολήσαμεν ἡμῶς εἰς τὴν Νέαν Ἐπαυλιν, μέλλει νὰ πραγματοποιηθῆ. Ὁ κόκκος τοῦ σπόρου, τὸν ὁποῖον θὰ ξίψῃς ἐδῶ, θὰ φυτρώσῃ, θὰ γείνη δένδρον, τοῦ ὁποῖου ἡ σκιὰ θὰ καλύψῃ ὀλόκληρον λαόν.» Πλήρης μεγάλων ἐλπίδων, ὅτε ἔμαθεν, ὅτι ἡ πρῶσις κυβερνησις ἠτοιμαζέτο ν' ἀναδιοργανώσῃ τὰ σχολεῖα σύμφωνα μὲ τὰς ἀρχάς του, ἀπεκρίθη περιχαρῆς: «Ἐως ν' ἀποθάνω λοιπόν, θὰ ἔχῃ πλησιασῆ εἰς τὴν ὠρίμασιν ὁ σπαρεῖς ὑπ' ἐμοῦ σπόρος. Πάντοτε ἔζησα προσδοκῶν ἓνα ἡγεμόνα, ἔχοντα τὴν ἀναγκαίαν δύνα-

μιν νὰ εὐεργετήσῃ τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ ἡγεμὼν αὐτὸς εὐρέθη ἰ. . .»

Ἄν ἡ ἐπίδρασις τοῦ Πεσταλότσι ἦτο φυσικὸν νὰ διαδοθῇ περισσώτερον εἰς τὰς πλησιεστέρας γερμανικὰς χώρας, δὲν ὑπάρχει ὁμοίως τύπος τῆς Εὐρώπης, τῆς βορείου ἢ τῆς μεσημβρινῆς, ὃ ὁποῖος ἔμεινεν ἀνεπηρέαστος. Εἶναι δὲ περιέργον, ὅτι ἡ Ἰσπανία, χώρα καὶ σήμερον ἀκόμη μένουσα ὀπίσω εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν, ἐκ τῶν πρώτων ἐδοκίμασε τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ συστήματός του. Πολλὰς ἀπόπειρας εἰς διαφόρους πόλεις ἐγείναν, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Μαδρίτην, ὅπου ὁ βασιλικὸς διάδοχος ἐδιδάσκετο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Πεσταλότσι, τοῦ ὁποῖου οὕτως ἐπληροῦτο ἡ εὐχή, ἡ ἐκπαίδευσις νὰ εἶναι μία δι' ὅλους. Ἀλλὰ τὰς δοκιμὰς ταύτας ἀνέστειλαν ἀποτόμως καὶ ἐματαίωσαν ὀλοτελῶς τὰ πολιτικὰ συμβάντα.

Ἡ δανικὴ κυβέρνησις ἔστειλε τὸ 1803 πολλοὺς διδασκάλους εἰς Βουργδορφ, οἱ ὁποῖοι ἐπανελθόντες ἱδρυσαν εἰς Κοπεγχάγην πεσταλότσειον σχολὴν. Ἐπίσης καὶ τὰ βασίλεια τὰ δημιουργηθέντα τότε ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος ἐδείκνυον περισσώτερον ἀπὸ αὐτὸν προσοχὴν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν· ὁ δὲ βασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως Μυράτης καὶ ὁ τῆς Ὁλλανδίας Λουδοβίκος Βοναπάρτης ἐδοκίμασαν νὰ εἰσαγάγουν εἰς τὰς χώρας των τὰς μεθόδους τοῦ Πεσταλότσι. Δὲν ἐπετύχχαναν μὲν πάντοτε αἱ ἀπόπειραι αὗται τῆς μιμήσεως, ἀλλὰ τοῦτο προήρχετο ἐκ τῆς ἀδεξιότητος τῶν μαθητῶν του, ὅσοι μόνον τοὺς τύπους παρελάμβαναν,

τὸν ἀπλοῦν μηχανισμόν τῆς μεθόδου, ὅχι δὲ καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ζωογονοῦν καὶ γονιμοποιοῦν τὸ ὅλον σύστημα.

Ὅχι μικρὰ ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ Πεσταλόττη καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπου ἐπίσης ἐνωρίς ἰδρύθησαν σχολαὶ καὶ παιδαγωγεῖα κατὰ τὸ σύστημα του. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις ἀπέστειλε τὸ 1815 τὸν μέγαν φυσιοδίφην Κυβιέρν νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν σχολὴν τοῦ Ἰβερδόν καὶ νὰ συντάξῃ ἐκθεσιν ἢ δὲ Ἀκαδημία ἐπροκήρυξε τὸ 1847 διαγωνισμόν ἔχοντα ὡς θέμα τὴν «κριτικὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ καὶ παιδαγωγικοῦ συστήματος τοῦ Πεσταλόττη». Τέλος ὁ μέγας γάλλος ἱστορικὸς Μισελὲ ἐξύμνησεν αὐτὸν ἀποκαλέσας ἀφλόγα καὶ ζώην, ἀληθῆ ἅγιον».

Εἰς τὴν Ἀγγλίαν πολλακίς ἀνενεώθη ἡ πρὸς εἰσαγωγὴν τῆς μεθόδου ἀπόπειρα καὶ ἔφερε διαρκέστερα ἀποτελέσματα. Πλείστον Ἀγγλῶν τὴν ἐπίσκεψιν ἐδέχθη ὁ Πεσταλόττης εἰς τὸ Ἰβερδόν, ὅπου τινὲς καὶ ἐπὶ πολὺ διέτριψαν. Προσφιλέστατος δὲ μαθητὴς του ἀπέβη ὁ Ἰάκωβος Γκρήβς, ὁ ἐνθερμος ζηλωτὴς του. Αὐτὸς εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὴν μέθοδον, ἣ ὅποια τόσον ἠδοκίμησεν, ὥστε ἐκ τῆς κινήσεως ταύτης προέκυψε τὸ 1836 μεγάλη σχολικὴ ἐταιρεία, παράσχοῦσα πραγματικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἀνατροφὴν τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ. Σημαντικὴ δὲ ἀπόδειξις τῆς σπουδαιότητος ταύτης εἶναι, ὅτι ἐν μέλος τῆς ἐταιρείας ἐκείνης καὶ μαθητὴς τοῦ Πεσταλόττη, ὁ Ράινερ, ἐξελέγη ὑπὸ τῆς βασιλείσης Βικτωρίας καθηγητὴς τῶν τέκνων τῆς.

Πόσον δὲ καὶ σήμερον ἐτι τιμᾶται εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὁ Πεσταλότσης, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἐρβέρτος Σπένσερ, ὁ διασημώτατος τῶν Ἀγγλων φιλοσόφων καὶ παιδαγωγῶν, ἐκ τῶν ξένων παιδαγωγῶν μόνον τὸν Πεσταλόττην ἀναφέρει εἰς τὸ περὶ Ἀγωγῆς βιβλίον του.

Εἰς τὴν Ῥωσίαν εἰς εὐγενῆς συμπολίτης καὶ βοηθὸς τοῦ Πεσταλόττη ἱδρυσεν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἀυτοκράτορος Ἀλεξάνδρου Α' ἐν Πετρούπολει παιδαγωγεῖον τῶν βίωσων εὐγενῶν.

Ἄλλ' ὅπως εἰς τὸν ἀρχαῖον, οὕτω καὶ εἰς τὸν νέον κόσμον ὁ Πεσταλότσης ἔσχε καὶ ἔχει πιστοὺς ὀπαδοὺς. Εἰς ἐκ τῶν καθηγητῶν τοῦ Βουργδορφ, ὁ Ναιφ, ἀνέλαβε τὸ 1803 διδασκαλίαν εἰς Παρισίους, τὴν δὲ παράδοσίν του ἐτίμησε δι' ἐπισκέψεως ἐπισήμου ὁ Μέγας Ναπολέων, συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ του Ταλλεϋράνδου. Ἐκεῖ παρίστατο καὶ εἰς Ἀμερικανός, ὁ ὁποῖος, θαυμάσας τὰ ἐπιτευχθέντα ἀποτελέσματα, ἔπεισε τὸν Ναιφ νὰ μεταβῆ εἰς τὰς Ἠνωμένας πολιτείας, ὅπου διωργάνωσε τὴν Πεσταλόττειον διδασκαλίαν. Εἰς Ἀμερικὴν μετενόστευσε καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Κρουσίου, τοῦ πρώτου συντρόφου τοῦ Πεσταλόττη εἰς Βουργδορφ. Αὐτὸς ἐδίδασκε τὴν παιδαγωγικὴν εἰς διδασκαλεῖον τῆς Ν. Υόρκης, τοῦ ὁποῦ ἡ ἰδρυτὴς εἶχεν εἰσαγάγῃ τὴν ἐποπτικὴν διδασκαλίαν. Ἐκ τῆς σχολῆς ταύτης προῆλθαν οἱ ἀριστα κατηρητισμένοι ἀμερικανοὶ διδάσκαλοι, αὐτοῦτο δὲ ὀφείλεται, ὡς ὁμολογήθη ἐπισήμως κατὰ τὴν εἰς Παρισίους παγκόσμιον ἐκθεσιν τοῦ 1900, εἰς τὸ ὅτι ἡ διαίθουσις τοῦ διδα-

σκαλείου τούτου ἐστήριξε πρακτικῶς τὴν μέθοδον καὶ τὰς ἰδέας τοῦ Πεσταλότση. » Σήμερον οἱ Ἀμερικανοὶ διακρίνονται μεταξύ ὅλων τῶν ἔθνων εἰς τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν, τὴν ὁποίαν διωργάνωσαν ποστικώτατα καὶ ὁλοσὲν τελειοποιοῦν.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Πεσταλότση διεδόθη καὶ εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, ὄχι ὁμῶς ἀπ' εὐθείας, ἀλλ' ἐμμέσως. Εἶδαμεν, ὅτι προσφιλὴς μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Πεσταλότση ὑπῆρξεν ὁ Ἐρβάρτος, ὁ ὁποῖος, ὡς τόσοι ἄλλοι, ἀνέπτυξεν, ἐπεξέτεινε καὶ ἐξήπλωσεν εἰς τὴν Γερμανίαν τὰς ἀρχὰς τοῦ διδασκάλου του. Ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Πεσταλότση ἐστήριξεν ὁ Ἐρβάρτος καὶ οἱ μαθηταὶ του τὸ ἰδικόν των παιδαγωγικόν σύστημα, τοῦτο δ' ἐδιδάχθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ Ἕλληνες παιδαγωγοὶ καὶ καθηγηταί, ὅσοι ἐσπούδασαν εἰς Γερμανίαν. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο ἀκροῶνται καὶ σήμερον εἰς τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον οἱ εἰς αὐτὸ σπουδάζοντες καθηγηταὶ τῶν γυμνασίων καὶ διδασκαλείων μας, κατ' αὐτὸ δὲ μορφώνονται εἰς τὰ διδασκαλεῖά μας, ὅσα εἶναι καλῶς κητηρισμένα, οἱ διδάσκαλοι καὶ αἱ διδασκάλισσαι.

Ἄλλὰ διὰ τί ἄρα γε τὰ διδάγματα τοῦ Πεσταλότση δὲν παρήγαγαν καὶ εἰς τὸν τόπον μας ἕσους καὶ ὁποῖους καρπούς εἰς ἄλλα ἔθνη; Διὰ τί ἡμεῖς αισθανόμεθα, ὅτι ὑστεροῦμεν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν, καὶ παραπονούμεθα; Πολλὰ καὶ σπουδαῖα εἶναι τὰ αἷτια τοῦ μεγάλου τούτου κακοῦ, ἀλλ' ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ τὸ ὅτι ἡ πεσταλότσειος διδασκαλία δὲν μεταδίδεται

ἢ τοῦλάχιστον δὲν ἐφαρμάσσεται ζωντανή καὶ ἀληθινή, ἀλλὰ μόνον ὡς τύπος καὶ γράμμα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι εἰς τὰ βιβλία, ἀλλὰ δὲν ζωντανεύει εἰς τὰς ψυχὰς ὄλων τῶν διδασκάλων καὶ ὄλων τῶν μαθητῶν. Ἐπειτα δὲν ἐνόησεν ὁ κόσμος καὶ τὴν σπουδαιοτάτην ἀρχὴν καὶ βάσιν, τὴν ὁποίαν ἔθεσεν ὁ Πεσταλότσιος, εἶχαν δὲ πολὺ πρότερον διδάξῃ οἱ πρόγονοί μας: ὅτι, διὰ νὰ γείνη κανεὶς ἄνθρωπος, δὲν ἀρκεῖ νὰ μάθῃ μόνον γράμματα, ἀλλὰ πρέπει συγχρόνως νὰ ἐξημερώσῃ τὴν καρδίαν του, ν' ἀπαλλάξῃ τὴν ψυχὴν του ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὰς κακίας, ν' ἀποκτήσῃ βούλησιν ἀγαθὴν καὶ αἱ πράξεις του πάντοτε νὰ συμφωνοῦν μὲ τὰς ὀρθὰς γνώσεις καὶ τὰς πεποιθήσεις του. Χρειαζέται δὲ νὰ κοπιᾷ καὶ νὰ ἐπιμείνῃ, ἐξ ἴσου καὶ περισσότερον πολλάκις, ὁ γονεὺς καὶ ὁ διδάσκαλος, διὰ νὰ ἐξημερώσουν καὶ νὰ ἠθικοποιήσουν τὸ παιδίον, παρὰ διὰ νὰ μεταδώσουν γνώσεις.

Σήμερον ὅμως ὁ πολὺς κόσμος, καὶ ὁ γραμματισμένος καὶ ὁ ἀγράμματος, φροντίζει περισσότερον πῶς νὰ μάθῃ γράμματα καὶ νὰ γείνη ἱκανὸς διὰ νὰ ζήσῃ καὶ νὰ πλουτήσῃ, παρὰ πῶς νὰ γείνη καὶ νὰ μείνῃ καλὸς ἄνθρωπος, ἐπομένως εὐτυχής. Ὅταν καὶ τοῦτο ἐννοηθῇ καλῶς καὶ τὰ ἄλλα αἷτια λείψουν, τότε καὶ εἰς τὸν τόπον μας θὰ ριζοβολήσουν αἱ διδασκαλίαι καὶ τῶν νεωτέρων σοφῶν καὶ τῶν ἀρχαίων διδασκάλων ὅλου τοῦ κόσμου, τῶν ἀθιχνάτων προγόνων μας, καὶ θὰ φέρουν τοὺς εὐχύμους καὶ δροσεροὺς καρπούς, τοὺς ὁποίους γείονται ἄλλα ἔθνη.

Ζ'. Ὁ Πεσταλότιος ὡς συγγραφεὺς καὶ ὡς ἄνθρωπος. — Ἐλατιώματα καὶ ἀρεταὶ τῶν συγγραμμάτων του. — Ἀξία τῶν διαφόρων ἔργων του. — Αἱ ποικίλαι ἀρεταὶ του ὡς ἀνθρώπου. — Τὰ παθήματά του. — Μᾶλλον ὄνειροπόλος παρὰ θετικός. — Οἱ σύγχρονοὶ του διδάσκαλοι. — Ἠθικὸν μεγαλεῖον τοῦ Πεσταλότιου.

Ὁ Πεσταλότιος δὲν ἔχει τὰς ἀρετὰς ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν τοὺς ἐξόχους συγγραφεῖς, καὶ διὰ τοῦτο τὰ πολυάριθμα συγγράμματά του δὲν τὰ διακρίνει κομψὸν ὕφος καὶ σοφὴ σύνθεσις. Ἄλλ' ἂν δὲν ἐπιτυγχάνη εἰς τὴν ἐκθεσιν ἀφηρημένων γενικῶν ιδεῶν, ἀναδεικνύεται ὅμως ἀφηγητῆς δόκιμος καὶ ἠθογρῆφος λεπτός, εὐαίσθητος, εὐφάνταστος, ζωηρός καὶ πνευματώδης.

Τὰ ἔτη 1781 — 1787 ἐδημοσίευσε καθὼς εἶδαμεν εἰς τέσσαρας τόμους τὸν «Λεονάρδον καὶ Γερτρούδην», εἶδος δημώδους μυθιστορήματος, εἰς τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ὁποίου ἡ Γερτρούδη ἐκθέτει τὰς περὶ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων ιδέας τῆς, ἣ μᾶλλον ιδέας τοῦ συγγραφέως, εἰς δὲ τοὺς λοιποὺς ἐκτίθεται πῶς ἐν χωρίῳ ἀνεμφρόνητῳ διὰ τῆς συνδρομῆς τῶν νόμων, τῆς κυβερνήσεως, τῆς θρησκείας καὶ τοῦ σχολείου, πρὸ πάντων τοῦ σχολείου, «τοῦ κέντρου, ὑπόθεν τὰ πάντα πρέπει νὰ ἐκπορεύωνται». Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Πεσταλότιου τοῦτο

θεωρεῖται τὸ καταλλήλοτατον διὰ τοὺς διδασκάλους.

Ἀφ' οὗ ἐπὶ δέκα ἔτη κατόπιν ἐπεδόθη εἰς τὴν γεωργίαν, χωρὶς νὰ παύσῃ νὰ μελετᾷ, ἐξέδωκε τὸ 1797 τοὺς «Μύθους», μὲ περιεχόμενον ἠθικὸν καὶ παιδαγωγικόν. Εἰς δὲ τὸ σύγγραμμά του «Ἐρεῖναι περὶ τῆς πορείας κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους» ἐξήτει ν' ἀποδείξῃ πόσον σημαντικὴν δύναμιν ἀπέδιδεν εἰς τὴν φύσιν κατὰ τὴν ἀνατροφὴν. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὡς ἀσθενὲς καὶ ἀνεπαρκὲς τὸ φιλοσοφικὸν αὐτοῦ ἔργον, διότι ὁ νοῦς καὶ τὸ λεκτικόν του δὲν ἦσαν ἐπιτήδεια εἰς πυκνὴν καὶ μεθοδικὴν ἐκθεσιν ἀφρημένων ἀληθειῶν.

Τὸ ἄριστον ἐκ τῶν βιβλίων τοῦ Παιδαγωγός, εἰς τὸ ὁποῖον καταφαίνονται ὅλαι αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ καὶ ὅλαι αἱ ἐλλείψεις τοῦ συγγραφέως, εἶναι τὸ ἐκδοθὲν τὸ 1801 «Πῶς ἡ Γερτρούδη ἀνατρέφει τὰ τέκνα της». Εἰς τοῦτο ὑπὸ τύπον ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Γέροντον ἐκθέτει τὰς γενικὰς του γνώμας περὶ τῆς μεθόδου του καὶ περὶ ἐποπτικῆς διδασκαλίας τῶν διαφόρων μαθημάτων. Τὸ 1803 ἐξέδωκε «Τὸ βιβλίον τῶν μητέρων», στοιχειῶδες διδακτικὸν ἐγχειρίδιον ξηρὸν καὶ μονότονον, ἀλλὰ μὴ στερούμενον εὐφυῶν παρατηρήσεων.

Ἄλλ' ἂν ὡς συγγραφεὺς ὁ Παιδαγωγός ἔχῃ ἀτελείας καὶ ἐλαττώματα, ὡς ἄνθρωπος ὁμῶς εἶναι ἀπαράμιλλος. Δὲν τὸν ἐκόσμηι μόνον ἀγνοτῆς ἠθῶν καὶ ἀφοσιώσεις καὶ αὐταπάρνησις καὶ φιλοπονία ἀκοίμητος καὶ θάρος· ἀλλὰ πρὸ πάντων μὲν ἀφῆκε παραδει-

γματα φιλανθρωπίας ἀνυπερβλήτου, σχεδὸν παράφρο-
νος. Ὅτε μίαν φοράν τὸν ἐπλησίασεν ἐπαίτης, μὴ ἔχων
μηδὲ λεπτόν νάτου δάση, τοῦ ἐχάρισε τὰς ἀργυρὰς πόρ-
πας τῶν ὑποδημάτων του. Ἄλλοτε ἐπιστρέφων ἀπὸ φι-
λον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑπῆγε καὶ ἐδανείσθη εἰς στιγμὴν
ἀπελπιστικῆς ἀνεχρείας ὀλίγα χρήματα, προσέφερεν
αὐτὰ πρὸς δυστυχῆ χωρικόν, τὸν ὁποῖον συνήντησε καθ'
ὕδον ὀδυρόμενον διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς ἀγελάδος του.
Μίακι φοράν μόνον ἐκέρδησε χρήματα ὁ Πεσταλότσης,
ὅτε εἰς Γερμανὸς ἐκδότης ἐξέδωκεν ἀγγελίαν πρὸς
πλήρη ἐκδοσιν τῶν ἔργων του. Βασιλεῖς καὶ φιλόσοφοι
ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ ἐγγραφοῦν συνδρομηταί, ὥστε ὁ
ἐκδότης ἀνέλαβε νὰ τοῦ πληρώσῃ 50 χιλιάδας φράγκων
συγγραφικὰ δικαιώματα. Καὶ αἱ μὲν ὑποχρεώσεις τοῦ
ἐκδότου δὲν ἐξεπληρώθησαν εἰς ἀκέραιον, ἀλλ' εἰς τὸν
Πεσταλότσην ἐδόθη ἀφορμὴ νὰ ἐπιδείξῃ θαυμαστὴν
ἀνιδιοτέλειαν. Ἐδήλωσεν ἐπισήμως, ὅτι τὰ ὑποσχεθέντα
χρήματα προώριζεν εἰς ἴδρυσιν διδασκαλείων, δημοτι-
κῶν σχολείων καὶ βελτίωσιν τῶν μέσων τῆς ἐκπαιδεύ-
σεως καὶ ἀνατροφῆς τοῦ λαοῦ. Πρὸς δὲ τὸν ἐγγονόν
του, πρὸ ὀλίγου ἐπανελθόντα καὶ παριστάμενον κατὰ
τὴν δωρεάν ταύτην, ἣ ὁποία τὸν ἐστέρει τὴν μόνην
του κληρονομίαν, στραφείς εἶπε: — Καθὼς λέγεις,
ἐπιθυμοῦμαι νὰ σοῦ ὁμοιάσῃς. Ἄλλ' οὔτε ὁ χρυσὸς οὔτε
ὁ ἀργυρὸς ἠμποροῦν νὰ σὲ κάμουν ὅ,τι εἶμαι. . . Ἡ
καρδία μου μόνη μ' ἔκαμε νὰ εἶμαι ὅ,τι εἶμαι. . . »

Θαυμασμὸς ἑμοῦ καὶ οἴκτος μᾶς καταλαμβάνει ὅταν
ἀναλογισθῶμεν ὅτι πολλάκις ὁ μέγας ἐκείνος ἀνὴρ ἐστε-

ρήθη καὶ αὐτὰ τὰ ὑλικά μίσα τῆς συντηρήσεως. Τὸ 1781 δὲν εἶχε ν' ἀγοράσῃ χάρτιν, διὰ τὰ συγγραφή τὰ ἀθάνατα ἔργα του, ἔγραφε δὲ τὸν Λεονάρδον καὶ Γεωτρούδην ἐπάνω εἰς περιθώρια παλαιοῦ καταστήχου. Ὡς νὰ μὴ ἤρκουν δὲ ταῦτα, εἶχε καὶ διαρκεῖς περισπασμούς μὲ τοὺς συνεργάτας του καὶ τὴν οἰκογενειάν του. Ἐπειδὴ δὲν ἦτο ἐπαρκὴς ἡ ἰδική του παιδεύσις, σύντροφοι, καθὼς ὁ Κρούσιος, ὁ Βούσσιος, ὁ Τόθλερος, τοῦ ἦσαν ἀπαραιτήτως χρήσιμοι, ὡς ὁ ἴδιος ὠμολόγει. Ἄλλὰ πόσας πικρὰς καὶ ἀπογοητεύσεις δὲν τὸν ἐπότισαν, πρὸ πάντων μὲ τὰς ἀμοιβαίας ἐχθρας των; «Εἶχαμεν θεμελιώσῃ τὸ κατάστημα αὐτὸ ἐπὶ τῆς ἀγάπης, ἀλλ' ἡ ἀγάπη ἐχάθη ἀπὸ ἡμᾶς! . . .»

Ἄλλ' εὗρε τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν σύντροφον τοῦ βίου του τελείαν παρηγορίαν εἰς τὰς θλίψεις του, εἰς τὰ πάθη του, εἰς τὴν ἀπώλειαν τοῦ μόνου υἱοῦ του; Ἐπιτρέπεται ν' ἀμφιβάλλωμεν. Ἡ σύζυγός του εἶχε μὲν ἀφοσίωσιν, γενναιότητα, αὐταπάρνησιν εἰς τὰς παρατόλμους ἐπιχειρήσεις του, ἀλλ' ἡ ἐμπιστοσύνη καὶ αἱ περιποιήσεις τῆς δὲν τὸν συνώδευσαν πάντοτε. Μετὰ τὰς ἀτυχεῖς περιπετείας τῆς Νέας Ἐπαύλειος συχνὰ ἀπουσίαζε διαμένουσα ἐπὶ μῆνας εἰς φιλικὰς οἰκογενείας, ἐγκαταλείπουσα τὸν Πεσταλότιον ἐν μέσῳ μυρίων δυσχερειῶν. Μετὰ δὲ τὴν καταστροφὴν ἐφάνη ἀνήσυχος, δὺσπιστος—καὶ ὄχι ἀδίκως. Τὰ ἄλλα, ὅσα τῆς ἔγραφε τὸ 1798, πόσα δὲν λέγουν!

«... Ἐὰν ἀξιῶ ὅ,τι νομίζω ὅτι ἀξιῶ, ἔμπορεῖς νὰ βεβαιωθῆς, ὅτι θὰ λάβῃς γρήγορα βοήθειαν καὶ ὑπο-

στήριζιν ἀπὸ ἐμέ. Ἄλλ' εἰς τὸ μεταξὺ σιώπα... Κάθε λόγος σου μοῦ σπαράσσει τὴν καρδίαν. Δὲν ἔμπορῶ νὰ υποφέρω τὴν αἰώνιαν δυσπιστίαν σου. Ἐπερίμενες τριᾶκοντα ἔτη περιμένε τρεῖς μῆνας ἀκόμη!...» Εἰς δὲ τὸ Ἰθερδὸν ἐζῆ μεμονωμένη, χωρὶς ν' ἀναμιγνύεται εἰς τὸν βίον τοῦ ἐκπαιδευτηρίου καὶ τὰς πράξεις τοῦ συζύγου τῆς, μακρὰν τοῦ θορύβου καὶ τῆς ταραχῆς. Ἐκεῖνος συνέτρωγε μὲ τοὺς μαθητάς, ἀλλὰ τὴν ἐσπέραν ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ παίξῃ χαρτιά μαζὶ τῆς. Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μείνουν οἱ δύο δέκα λεπτά, χωρὶς νὰ φιλονικήσουν. Καὶ ὅμως εἶναι βέβαιον, ὅτι ἠγαπῶντο τρυφερῶς καὶ ὅτε ἡ σύζυγός του ἀπέθανε τὸ 1818, τὸν Πεσταλότην κατέλαθε βαθεῖα θλίψις.

Ἔτι πλέον ὑπέφεραν ὁ Πεσταλότης ἀπομονωθεὶς τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν μέσῳ μυρίων μεριμνῶν καὶ οἰκονομικῶν δυσχερειῶν ἀλλὰ πολλακίς ἀπελάμβανε γαλήνην ψυχῆς, «τὸν ἐπίγειον παράδεισον», ὡς τὴν ὠνόμαζεν ὁ ἴδιος, μὲ τὴν συνείδησιν τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντός του, μὲ τὴν χαρὰν τῆς ἐν μέρει ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου του. Εἶχε τὴν συναίσθησιν τοῦ μεγαλείου τῆς προθέσεώς του, καὶ εὖρεν ὥρας τινὰς εὐτυχίας ἀφοσιούμενος ὀλοψύχως εἰς τὴν εὐτυχίαν τῶν ἄλλων.

Ὁ Πεσταλότης ὠνειροπόλησε περισσότερα παρ' ὅσα ἐπραγματοποίησεν, ἐσπείρε περισσότερα παρ' ὅσα ἐθέρισε. Καθὼς ἦτο ἀκατάστατος εἰς τὸν πρακτικόν του βίον, οὕτω καὶ εἰς τὸν θεωρητικόν συνεσώρευσε παρατηρήσεις καὶ ἐμπειρίας, χωρὶς ποτε νὰ κατορθώσῃ νὰ συστηματοποιήσῃ τὸ σύνολον τῶν διδαγμά-

των του. Ἡ ἀξία του συνίσταται εἰς τὴν εὐγένειαν τῆς προαιρέσεώς του καὶ εἰς τὴν ἀγαθότητα τῆς προθέσεως μᾶλλον παρὰ εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἐκτελέσεως· εἰς τὰς προσπάθειάς μᾶλλον παρὰ εἰς τὰ ἀποτελέσματα. Ὁ ἴδιος ἔλεγε: «Δὲν ἤξευρα τί ἔκαμνα, ἤξευρα μόνον τί ἠθέλα.» Ἦθελε δὲ τὴν ἐξημέρωσιν τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ τὴν θέλησίν του ὑπεστήριζεν ἐνθερμος πίστις εἰς τὰς φυσικὰς δυνάμεις τῆς ἀνθρωπότητος καὶ εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἐκπαιδεύσεως.

Διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν πρεπόντως τὴν ἀξίαν τοῦ Πεσταλότιου καὶ τοῦ ἔργου του, πρέπει νὰ γνωρίζωμεν καλῶς τὴν ἐποχὴν του καὶ τὴν ἀθλιότητα τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἀπὸ δέκα ἀνθρώπους οἱ ἐννέα ὄχι μόνον δὲν ἐγνώριζαν γράμματα, ἀλλ' οὐδὲ δικαίωμα εἶχαν νὰ μάθουν. Τὸ πρόγραμμα τοῦ Πεσταλότιου δὲν πρέπει νὰ παραβάλλωμεν πρὸς τὸ σημερινόν, τὸ ὁποῖον προῆλθεν ὑστερον ἀπὸ πρόοδον ἐνὸς αἰῶνος, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐνθυμώμεθα τί ἦτο τότε εἰς τὴν Ἑλβετίαν ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις, μὲ ποίους μαθητὰς καὶ μὲ διδασκάλους εἶχε νὰ κάμῃ ὁ Πεσταλότιος. Πολύ διδακτικὴ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ πρώτου συνεργάτου του, τοῦ Κρουσίου. Οὗτος ἦτο γυρολόγος, εἰς ἡλικίαν δὲ δέκα ὀκτώ ἐτῶν τὸν συναντᾷ μίαν ἡμέραν καθ' ὁδὸν εἰς κυβερνητικὸς ὑπάλληλος, τὸν σταματᾷ καὶ ἐξασφα τοῦ λέγει: «Δὲν θέλεις σὺ νὰ γέινῃς διδάσκαλος; ὑπάρχει μία θέσις κενή.» «—Μὰ δὲν γνωρίζω τίποτε», ἀπαντᾷ μὲ ἀφέλειαν ὁ Κρουσίος.

Ἄλλ' ἐκεῖνος ἱπιμένει: «Ὁ,τι, εἰς δημοδιδάσκαλος ἤμπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γνωρίζῃ ἰδῶ, θὰ τὸ μάθῃς εὐκολα.» Ὁ Κρούσιος ἀποφασίζει καὶ παρουσιάζεται εἰς διαγωνισμόν. Εἶχεν ἓνα μόνον ἀνταγωνιστήν, ἡ δὲ σπουδαιοτάτη δοκιμασία συνίστατο εἰς τὸ νὰ γράψουν τὸ «Πάτερ ἡμῶν». Τὸ ἔγραψε τόσο καλὰ, ὥστε ἔβαλε κεφαλαῖα γράμματα ἀκόμη καὶ εἰς τὸ μέσον τῶν λέξεων. Ἄλλ' ὁ ἐξεταστής, εἰς λοχαγός, εὔρεν, ὅτι ἀνεγίνωσκε μὲν ὁ ἄλλος καλλιτέρα, ἀλλ' ὁ Κρούσιος εἶχε καλλίτερον γράψιμον καὶ αὐτὸν ἐνέκρινεν. Πῶς νὰ εἴμεθα ἀπαιτητικοὶ μὲ τοιούτους διδασκάλους; Πῶς νὰ μὴ εἴμεθα δὲ συγκαταβατικοὶ πρὸς τὸν παιδαγωγὸν ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος, διὰ νὰ ἐκτελέσῃ τὰ μεγάλα του σχέδια, προσελάμβανε βοηθοὺς σχεδὸν ἀξέστους καὶ ἔπρεπεν αὐτοὺς πρῶτον νὰ διδάξῃ καὶ νὰ μορφώσῃ; Εἶχε λοιπὸν δίκαιον, ὅταν ἔλεγεν: «Ἡ σημερινὴ ἐκπαίδευσις μου ἐφαίνεται ὡς ἀπέραντον ἔλος, τὸ ὁποῖον ἐπέρασα χωνόμενος ἀποφασιστικὰ εἰς τὴν λάσπην.»

Περίεργος τύπος μεγάλου ἀνδρός! Παιδαριώδης καὶ ἔξοχος, ἀδέξιος εἰς τοὺς τρόπους καὶ εἰς τὰς χειρονομίας, ἀλλὰ θαυμάσιος εἰς τὰς προθέσεις καὶ εἰς τὰς πράξεις του. Οἱ σύγχρονοὶ του ἐνότιον τὸν ἐπερίπαιζαν καὶ τὸν ἐμυκτήριζαν. Οἱ συμμαθηταὶ του τὸν ὠνόμαζαν «παράξενον», οἱ δὲ γείτονές του εἰς τὴν Νέαν Ἐπαυλιν ἀνεῖροπόλον», καὶ αὐτοὶ οἱ φίλοι του βλέποντες τὰς πρακτικὰς ἀστοχίας του, ἔλεγαν, ὅτι θ' ἀπέθνησκεν εἰς νοσοκομεῖον ἢ εἰς φρενοκομεῖον. Ἄλλ' ὅλα, καὶ περιπαίγματα καὶ ὕβρεις καὶ ἀτυχίαι, δὲν ἔκαμψαν τὴν

ἀτρόμητον ψυχὴν του, δὲν ἤλλαξαν οὔτε τὴν ζέσιν οὔτε τὴν γαλήνην τῆς. Ἐφθασεν εἰς τὸ τέλος μειδιῶν πρὸς τὰς στερήσεις, ζητῶν μόνον νὰ ζῇ ὑπὸ ἀγυρίνην στέγην, διὰ νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ ὄνειρόν του, ἀνάσθητος εἰς τὰ ἀτυχήματα, ἀδάμαστος καὶ ὑπομονητικός. Ἀλλὰ συγχρόως ἦτο μετριόφρων καὶ δὲν ἀπέκρυπτε τὰς ἀτελείας τοῦ ἔργου του. «Δοκιμάζετε, ἔλεγεν εἰς τὸ τελευταῖον ἔργον του, δοκιμάζετε ὅλα ὅσα ἐπρότεινα· καὶ κρατεῖτε ὅ,τι καλόν. Ἐάν καλλιτέρα τις ἰδέα ὠριμάσῃ εἰς τὸν νοῦν σας, προσθέσατέ την εἰς ὅσα ἐπροσπάθησα νὰ σας προσφέρω ἐν πνεύματι ἀληθείας καὶ ἀγάπης· ἀλλὰ πρὸς Θεοῦ μὴ ἀπορρίψετε ἀνεξετάστως καὶ ἐν συνόλῳ ὅλον τὸ ἔργον, ὡς χίμαιραν καταδικασμένην ἐκ τῶν προτέρων.»

Ἄλλ' ἂν δὲν ἐπέτυχε τὸν σκοπὸν του, εἰδείξεν ὁμως εἰς τοὺς διαδόχους του τὸν δρόμον, διὰ νὰ φθάσουν. Καὶ μόνον τὰ παραδείγματά του ἂν ἔμεναν, δὲν θὰ ἦτο χαμένη ἡ ζωὴ του οὐδὲ μάταιοι θὰ εἶχαν ἀποβῆ οἱ παλμοὶ τῆς καρδίας του ἐπὶ ἐξήκοντα ἔτη ὑπὲρ τῆς αὐτῆς ἰδέας. Τὸ ἔργον του, ὅσαδήποτε χάσματα καὶ ἂν ἔχη, μένει ἔργον πνεύματος ἐνίοτε ὑπερόχου, ἀλλὰ παντοῦ καὶ πάντοτε ἐξυπηρετουμένου ὑπὸ ἀτελευτήτου ἀγάπης.

Ἐνώπιον τῶν μαγευτικῶν τοπίων τῶν ὄρεων καὶ τῶν κοιλάδων τῆς πατρίδος του ἀνέκραξεν ἡμίραν τινὰ ὁ Πεσταλότσης: «Ναί, ἡ φύσις εἶναι ὠραία· καὶ ὁμως ὑπάρχει τι ὠριότερον τῆς φύσεως καὶ τῆς λαμπρότητός της, ἡ καρδία τοῦ ἀνθρώπου.» Βεβαίως, ἀλλ' ὅταν εἶναι καρδία Πεσταλότση!